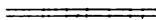

Благотворительное общество изданія общепользыхъ и дешевыхъ книгъ.

Професор М. І. Ростовцев.

ДАВНО МИНУЛЕ НАШОГО ПІВДНЯ.

Переклад Л. Чикаленка.

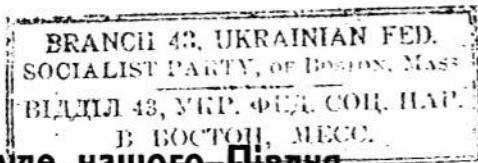
ПЕТРОГРАД.

Друкарня А. Ф. Дресслера, В. О., 2 л. д. 43.

Року 1916.

Мал. 1. Велика степова могила з Таврії.

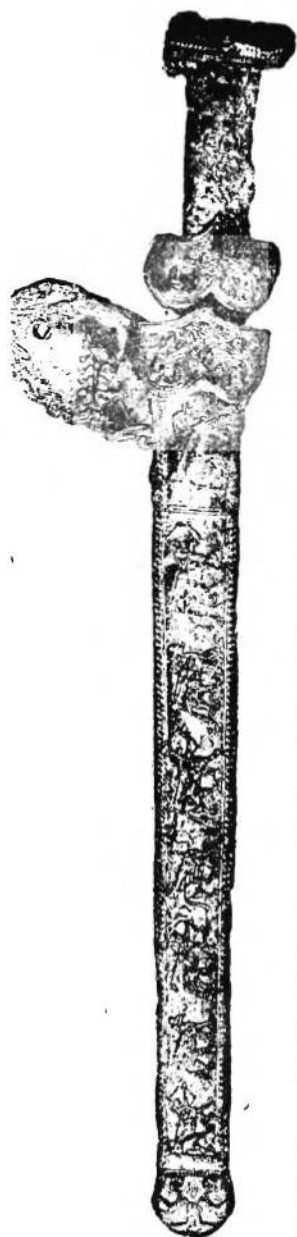
Давно минуле нашого Півдня.

I.

Там, де тепер на березі Чорного моря, в Таврії та на Кавказі, стоять великі торговельні міста, де розкидано ясними плямами хуторі, палати, цілі села та міста з палат; там, де на березі моря та по долинах взатишку великі площі садів-виноградів чергуються з садками та перелісками, а в глибині краю, в безмежнім степу розлягаються золоті лани жита, пшениці—там колись провадилось зовсім інше життя; жили зовсім інші люди. Про нас та татар і чутки ще не було, і тільки по горах Кавказу, та на Закавказзі жили ті-ж таки давні племена грузинів, гурійців, вірменів та інших народів цієї ріжномовної давньої-предавньої сторони.

За багато віків до Різдва Христового прийшли в наші степи з сходу, з глибини Азії, кочові ¹⁾ племена скитів та сарматів. Майже в той самий час з'явилися на Чорному морі відважні мореплави та меткі крамарі-греки на своїх весельних байдаках та суднах з вітрилами. Ішли вони сюди, шукаючи золота; вабило їх рибне море, багаті на звіря степи.

¹⁾ Пояснення дивись вь кінці.

Мал. 2. Меч в пихвах
з могили багатого
скитського царя.

Почали вони осажуватись селами по берегах моря в багатих на рибу затоках, в гірлах великих рибних річок: Дунаю, Бога, Дніпра, Дону, Кубані та Ріону.

Мало що дійшло до наших часів і від кочовників азіятів і від греків заходців, що збудували свої міцні та заможні городи: Ольвію в гірлі Бога та Дніпра, Пантікапей (тепер Керч) на березі Керченської протоки, Фанагорію в Кубанському гірлі, Танаїду—в Донському, Херсонес коло сучасного Севастополю, Діоскуриду — на Кавказькому побережжі. На місці тих городів стоять тепер почасти нові міста, почасти-ж розлягається хвилястий степ, перекрааний балками та встелений травами та бурянами. Тільки пагорки на тих місцях, де стояли будівлі, та сила черепа з давнього посуду оповідають про те, що колись тут стояли розкішні оселі та городи.

Ще більш говорять нам про те сотні великих та маленьких, круглих та довгих, крутих та розлогих курганів-могил, під важкою землею котрих поховано колись заможних та вельможних горожан з тих городів, які вже більше не існують.

Ще менше лишилось від тих народів, що оточували навколо, наче ланцюгом, городи грецьких заходців. Вони здебільшого не будували городів, а як і будували, то складалися ці городи з невеличких, збудованих з битого каміння та глини

будівель, а через те й щезли вони без жадного сліду. Все, що лишилось від цих кочовників та осілих мешканців наших південних степів, грецьких заходців, це— їхні могили, їхні гробки, великі та маленькі насипані горбики-кургани, де або поховано десятки бідного

Мал. 3. Срібна визолочена посудина, знайдена в склепі скитського царя (могила „Солоха“). Вироблено полювання скитів за диким звірем.

люду, або лежать по одному могутні та вельможні царі, або отамани окремих племен або народів.

Про те, як жили греки на нашому Півдні, про те, які були у них сусіди, як жили ті сусіди, у віщо вони вірували, що робили—про се мало оповідають нам письменники, їхні сучасники. Через те, щоб довідатись про

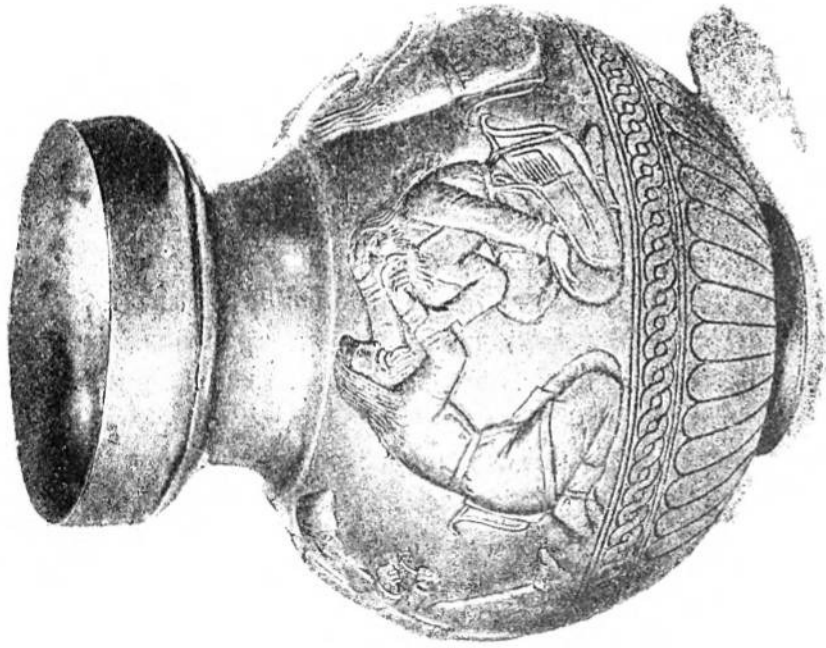
їхнє життя докладніше та краще, так, як-би того хотілося знати, треба шукати нам інших, більш докладних відомостей.

Найкраще було-б розпитатись у них самих. Але вони вже тисячі літ, як лежать під землею, і не судилося нам почути їхнього голосу. Проте щезли вони не зовсім, де-що лишилось від них і до наших часів, і є надія тут, між тим, що лишилося, найти відповідь на наші питання.

Зосталися від греків їхні городи, руїни мурів, будинків, вулиць, водопроводів та пристанів. Зостались склепи могильні, в котрих поховано їхні тлінні тіла і куди тільки зрідка добувались люде, бажаючи обікрати покійника. Ці склепи часто повинні були бути справжнім житлом для мертвого, справжньою кімнатою. Тут йому робили ліжко, вирізане в скелі, або складене з каміння, сюди кладено було його улюблені речі. Стіни тут оздоблювано було, як і в тих будинках, де жили, малюванням. Часто на таких малюнках, що прикрашували стіни та стелі склепів, намальовано було, як жив, що чинив покійник, доки був ще на землі; намальовано було тих богів, в яких він вірував.

Від степових барбарів ²⁾, сусідів тих греків, лишилося ще й того менше. Житла їх щезли, щезли їх села, і лишились тільки могилки, в які разом з покійниками клалося немало ріжного добра.

Давно було відомо мешканцям нашого Півдня, і в старовину і в наші дні, що недалеко від давніх городів лежать другі городи з численними мешканцями—це городи мертвих. Давно було відомо, що під степовими могилами віками лежать кістяки похованих, а також і все те, що поклали разом з ним ті, що ховали.

Мал. 4.

Мал. 5.

Мал. 4 и 5. Золота посудина з склепу скитського царя (могила Куль-оба, коло Керчі). З одного боку вирізлено скита, що обмащує щелепи свого пораненого товариша; з другого боку—скитського царя, що розмовляє з своїм вояком.

Споконвіку відомо також, що давні мешканці нашого Півдня не задовольнялись тим, щоб одягти покійника в чисту одягу, щоб опорядити його та покласти в домовину, як це ми робимо. Всі знали і знають, що разом з покійником в його могилу кладено було все, що було йому лютого та дорогого на землі, все, що могло-б знадобиться йому після смерті, де він, як тоді вірили, житиме майже так, як жив на землі.

Кладено було його зброю, начиння та прикраси, кладено було різні речі хазяйського вжитку, кладено було овочі, квітки, віти дерев. Дітям клали їх наймилиці цяцьки.

І чим заможніший був покійник, тим більш пишно справляли його похорон: золота зброя, золотий та срібний посуд, перстні, намиста, обручки з щирого золота та коштовного каменю, черепяні, прегарно розмальовані вази³⁾, золотом та сріблом уткане вбрання, оздоблені визерунками розкішні килими та ковдри і багато ще чого,—та всього не перелічиш.

Разом з славними отаманами ховали і коней їхніх і жалібного воза, клали в склеп коштовну срібну та золоту упряж, сідла, уздечки, хамути.

Знаючи це, околишні люде, тремтючи з жадоби, вночі потай, коли ще могилу стерегли нащадки покійникові, вдень отверто, коли щезли з лица землі навіть далекі родичі та нащадки мертвих, — розкопували вони давні могили, шукаючи там золота та срібла, міді та заліза. Але не так-то вже лехко найти труну, порушити спокій небіжчика та пограбувати його могилу. Високо та багато нагорнено землі, тисячі пудів її накидано було колись над глибокою ямою, щільно зляглася ця земля: заступом її не вколупнеш, а подекуди насипано могили із каменю. Не розкидати такої мо-

гили одному чоловікові, а багатьох на таке діло не підібеш. Треба отже копати так, як копають льох, або так, як криницю. Але часто, коли з ліхтарем та копаницею в руках грабіжник уже добувався до мети своєї, до своєї мрії, стіни та стеля його льоху сідали, і от поряд з давним покійником лягав на багато віків той, що хотів порушити його спокій.

Однак инколи де-кому випадало пограбувати покійника, винести з склепу все коштовне і розкидати його кістки. Зажерливий грабіжник перетоплював прегарні вази та намиста на метал, розбивав черепяний посуд, а решту розкидав. Багато, багато прегарних речей знівечено таким чином, дякуючи людській зажерливості.

Але прийшли часи, коли могилами давніх мешканців нашого Півдня почали цікавитись не тільки зажерливі люде, що люблять поживитись на дурничку; коли люде зрозуміли, що не в золоті та сріблі вартість цих могил, а в тому, що оповідають нам усі знайдені в могилі речі та сама могила про земне життя покійників, про їх заможність, про їх злидні, зброю, вбрання та про їх віру. І тоді почали копати могили та добувати склепи не потай, не по-грабіжницькому, а цілком прилюдно та обережно, намагаючись все побачити, все спостерегти, все знайти і все переховати, бо инколи звичайнісінький черепяний горщик скаже вченому більше, ніж найгарніша золота ваза, або келех.

Вже не шукали тільки могил дукарів, а розкопували й могили бідарів, аби знати не тільки те, як жили вельможні дуки, але й те, як жив весь люд від царя до невільника, від дуки до старця.

Не задовольнялись люде науки одними могилами, почали копати й там, де стояли городи, стреміли в небо хори та будинки. І тут копали обережно, роз-

раховуючи та зберігаючи все, що знаходили. Особливо раділи, коли з окремих мурів складався повний плян будівлі, коли знаходили пам'ятки мистецтва, що при-

Мал. 6. Золота бляшка. На ній вибито скита, який догоня зайця і замахнувся на нього списом.

крашали цю будівлю, коли з шматків складали та зліплювали цілу статую ⁴⁾, або образ, або, коли на каміннях читали колись-то вибиті на них написи. В тих написах говорилось чи про закон, котрого повинні були додержуватись мешканці міста, чи про бога, в якого вони вірували, чи про слав-

ного горожанина, що прислужився своєму краєві.

Тяжкою і часто невдячною бувала праця вченого, який заступом та копаницею відкривав сліди минулого життя. Протягом цілих тижнів копають бувало землю десятки робітників і часто знаходять вже пограбовану могилу, зруйновану до ґрунту будівлю, розбиті на дрібні шматки каміння з окремими літерами на них.

Але здебільшого праця вченого не пропадає дарма.

Недавно оце, після двох років тяжкої, впертої праці, в величезній могилі, яку місцеві люде називали „Солохою“, випало одному з відомих російських археологів (так звуть учених, що розшукують в землі людські вироби давніх часів та студіюють їх) знайти спочатку кінський похорон з золотою оздобою до двох уздечок і велику пограбовану могилу, а далі й другу, не порушену грабіжниками могилу могутнього та багатого царя. Невимовно зраділи ті, що були при сьому, коли виявилось, що склеп ще не був ніким досі порушений і що добро царя так і лежить, як було його покладено

в могилу разом з царем за 2300 років до наших часів. А вбрання, в якому поховано царя, було вельми коштовне. Разом з ним поховали і всю його зброю, цяцьковану сріблом та злотом (див. мал. 2), і важкий золотий гребінець (мал. 15) та святий посуд з золота та срібла з коштовними прикрасами (мал. 3). Не забули поставити і їжі покійникові: мяса в величезних мідяних казанах, вина та оливи в величезних гостродонних глиняних глеках (амфорах), в яких привезено було їх з далекої землі...

Буває, що й випадок допомагає археологам. Майже сто років тому назад в околицях Керчи добували москалі, по наказу свого начальства, камінь з великої могили, яку татари називали Куль-Оба (гора попілу). Коли враз провалилась земля в одному місті, і стало видко якусь печеру. Сповістили начальство. В дірку спустились по мотузку, засвітили ліхтарь. Виявилось, що під камяною могилою-курганом збудовано було з тесаного каменю розкішного склепа. Вів до нього довгий стрільчастий корідор, далі йшла висока кімната з виступчастою стелею. Але тих, що ввійшли, не це здивувало. При світі ліхтарів скрізь заблищало золото: в склепу, де поховано було покійника, було повно різного добра.

Мал. 7. Золота бляшка. Вибито двох скитів, котрі братаються поть разом з одного рогу.

Коли огледілись, побачили посередині високу мережану скриню, а в ній кістяк високого кремезного чоловіка; поруч з ним тендітний катафальк ⁵⁾, а під ним лежав кістяк жінки. Коло кістяків лежали: коло першого — блискача зброя, коло другого — обручки, нами-

ста та прикраси жіночі; було тут й берло ⁶⁾ покійникове, мабуть, ознака його царського стану. По-під стінами розсипано було тисячі фігурних бляшок, (мал. 6 і 7): певно, було завішано всі стіни килимами, на яких було нашито ці бляшки. В кутку побачили кінські кістки, коло них шолом ⁷⁾ та наголінники ⁸⁾ похованого царя, а також ще один чоловічий кістяк. Крім того в кімнаті було ще багато золотого, срібного та мідяного посуду, оздобленого чудовим різбленням (мал. 4, 5 і 8).

Але не встигли забрати все це добро, як почала валитись стеля; величезні каменюки загрожували життю тих, що був всередині. Все-ж таки встигли вихопити кращі речі, накреслити плян, намалювати кімнату. На ніч ставили сторожу, але скоро покинули, бо не надіялись, щоб хто-небудь, не боячись смерти від каміння, що валилось з стелі, відважився влізти до склепу. І от все-таки, коли якось вранці знову прийшли до склепу, побачили, що вночі його було пограбовано до-щенту; було забрано все, що не встигли винести на передодні. Грабіжникам пощастило знайти під долівкою склепу ще одну могилу з чудесними золотими речами.

По багатьох десятках літ тяжкої та марудної праці археологам пощастило знайти немало самих ріжно-манітних, часто й прегарних річей. Жадна з них не щезла, жадна не була знищена та кинута, навпаки, все, що мало якесь значіння та здавалось цікавим, було забрано в особливі будинки-музеї ⁹⁾ здебільшого в Петрограді, але багато переховується річей і в інших городах: в Москві, Одесі, Херсоні, Керчі, Севастополі, Києві. В Петрограді в Ермітажі ¹⁰⁾ утворилась найбільша, єдина в світі збірка. Підіть туди, перейдіть через Керченську та Нікопольську залі. Ви побачите і розкішні мармурові та дерев'яні труни, і

погребні статуї, котрі стояли над могилами і уявляють собою похованих, і написи, і статуї, які знайдено було на майданах городських, і каганці, що освітлювали підземні та надземні кімнати давніх могил, будинків та храмів.

Але найбільше тут прегарних мистецьких річей з золота та срібла: в Керченській залі ті речі, які

Мал. 8. Золота посудина з склепу скитського царя (могила Куль-Оба коло Керчі). Скит перевязує своєму товаришеві покалічену ногу.

належали мешканцям грецьких городів на нашому Півдні, в Нікопольській—ті, власниками яких були царі та вельможі кочових та осідлих барбарських племен, сусідів грецьких городів. Тут ви знайдете прегарну позолочену та посріблену зброю, останки метальової оздоби возів та катафальків.

Тут також знайдете десятки горшків, тарілок, келехів, мисочок, рогів для питва, сотні перстнів,

разків намиста, браслетів, похоронних вінків, нашитих на одяжу та на покривала бляшок і таке інше.

Мало того, що самі речі оповідають нам про життя нашого Півдня в старовину: на цих річах майстрі, що їх робили, часто змальовували життя тих, для кого ці речі було виконано. Дивлячись на ці речі, наче живемо разом з їх хазяїнами, серед їхніх родичів, в їхній хаті.

Що-ж нарешті розказали нам про давнє життя на нашому Півдні і старі письменники і здобуті в землі речі?

II.

В широких степах низів Кубані, Дону, Дніпра та Бога жило багато численних та ріжноманітних племін. Більшу частину цих племін, що жили на захід від Дону, греки, а за ними й ми, називали скитами; другу частину, на схід від Дону, називали греки сарматами.

Своїми звичаями, життям та побутом, ці групи мало чим відрізнялись одна від другої.

Коли вони з'явились в наших степах, вони не жили на одному місці, як ми, не були хліборобами, що живуть по селах та хуторах, а жили як гайдари-кочовники.

Головним їх добром були отари овець, череди товару, табуни коней. Сотні та тисячі пастухів переганяли ці табуни та череди з одного місця на друге, а за чередами та табунами їхали верхи їх власники, кінні та збройні лицарі, наглядаючи за порядком та захищаючи свої табуни та своїх невільників-пастухів від наїздів сусідніх ворожих племін.

На своїх маленьких, але жилавих та кремезних конях (малюн. 9, 10, 14 і 15) літали сі лицарі по степах, даючи накази, караючи винуватих, ганяючи зайців та лисів (див. мал. 6) та воюючи з такими-ж, як самі, верхівнями-ворогами.

Іноді, покинувши свої табуни, отари та семі під охороною дужого загону, решта війська виїздила в

похід, подивиться, чи не пощастить захопити сусідські табуни, а іноді й пограбувати сусідів-греків, що обробляли землю в околиці своїх городів. Часто досить бувало одної погрози, і греки залюбки відкупалися грішми та добром від наїздів своїх кочових сусідів.

Позаду черід, пастухів та панів, що їхали верхи за своїм добром, риплючи та коливаючи, сунулася сила силенна навантажених тяжезних волових возів (мал. 19).

Мал. 9. Різблення на великій срібній вазі (див. мал. 14). Скит путає коня.

На возах, наче стіжки-скирти або клуні, стояли нап'яті з шкур та повсті шатра.

В цих шатрах сиділи жінки верхівнів-лицарів, плазувала їхня дітвора, а за цими котигами йшли жінки та діти невідьників гайдарів та чабанів.

Вночі вони зупинялись, розташовувались, а коли місце було затишне, вода погожа, паша хороша, то розпинали шатра і зупинялись тут на тиждень, а то й надовше.

Зімою, коли степ укривався снігом, рушали вони далі, на південь. Од холоду закутувались в шкуратяну одягу, грілись коло вогнищ, ховались в шатра-юрти, затуляючись звідусіль шкурами та повстю.

Часто на березі річки, де стояли кочовники, з'являлись зовсім чужі люде, що розмовляли іншою мовою.

Приїздили вони з гірл річок, з берегів грізного Чорного моря. Привозили вони вино та оливу, зброю та посуд, люстра (мал. 11), намиста (мал. 21), перстні, серги, обручки (мал. 18).

Охоче збували вони свій крам, беручи за нього товаричі та овечі шкури, або захоплених в наїзді не-

Мал. 10. Різблення на великій срібній вазі (див. мал. 14).

вільників. Частенько казали вони, що ще більше дали-б свого краму, якби його міняти не тільки на шкури та рабів, а й на солону рибу, а що найкраще— на хліб. Найбільше купували у цих чужоземців-греків та найбільше продавали їм найбагатіші та найвельможніші кочовники князі та царі, у котрих худоба та раби-невільники рахувались на тисячі, а то й на десятки тисяч. Вони собі вимінювали найкращі речі. Золотом та сріблом сяли їх столи, коли справляли вони бенкет своєму товариству. В золотих та срібних келехах розливали грецьке вино, по стінах котиг висіла

оздоблена золотом зброя: довга сокира (мал. 12); кривий лук, широкий сагайдак з стрілами, який греки називали горітóm, короткий меч (мал. 2); гострий кінжал; коштовний грецький мосянжовий ¹¹⁾ шолом (мал. 13), мідяні

Мал. 11. Бронзове люстро.

позолочені наголінники, кріпкий щит.

Не менш коштувало й вбрання: м'яккі, перевязані коло кісточок, шкурятяні, невисокі, гаптовані золотом чоботи, шкурятяні штани, гаптований каптанок, обшитий хутром, та шкурятяний цяцькований золотом пояс. Ознакою їхнього володарства, їхньої вельможности було різблене берло та коштовний срібний або золотий ріг для питва.

Таке-ж коштовне вбрання було й на їхніх жінках та дочках. На головах носили вони оздоблені золотом очіпки, на шиї намиста (див. мал. 21), в ухах та на висках коштовні серги-ковтки, на

руках різблені фігурами обручки (мал. 20); а підперезувались золотими поясами.

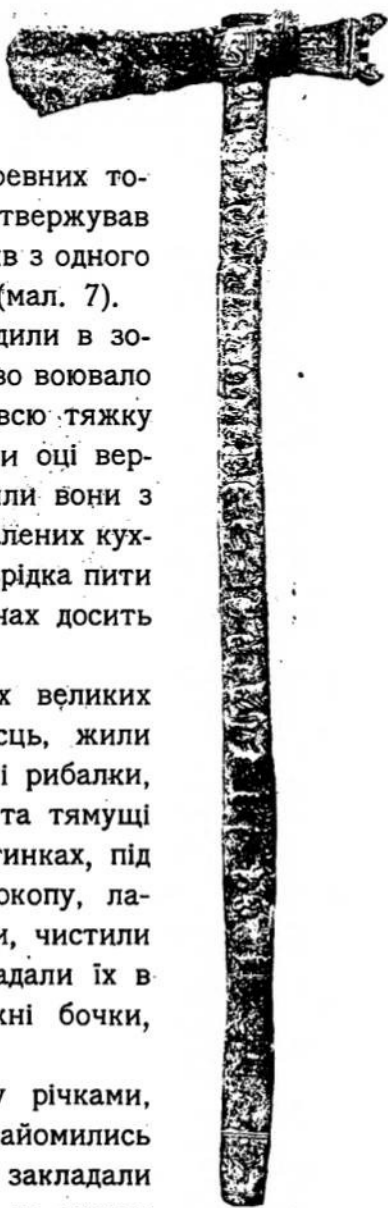
На бенкетах ці вельможні кочовники розмовляли про січі, про побитих ворогів; про славетні відважні вчинки, про щирість товариства та побратимства.

В найбільшій пошані у них був той, хто приносив своєму цареві найбільше голів побитих ворогів; того найбільше поважали; у кого найбільше було кривих товаришів-друзів, з котрими він ствержував спілку святим звичаєм, а саме: пив з одного келеха крови, змішаної з вином (мал. 7).

І от, коли царі та князі ходили в золоті та сріблі, коли їхнє товариство воювало та бенкетувало разом з ними, всю тяжку працю робили ті, кого повоювали оці верхівні, заходці з далекої Азії. Пили вони з незграбних глиняних, ледве випалених куклів, замість вина траплялось їм зрідка пити кумису ¹²⁾, а до того по їх плечах досить часто гуляв батіг їхнього пана.

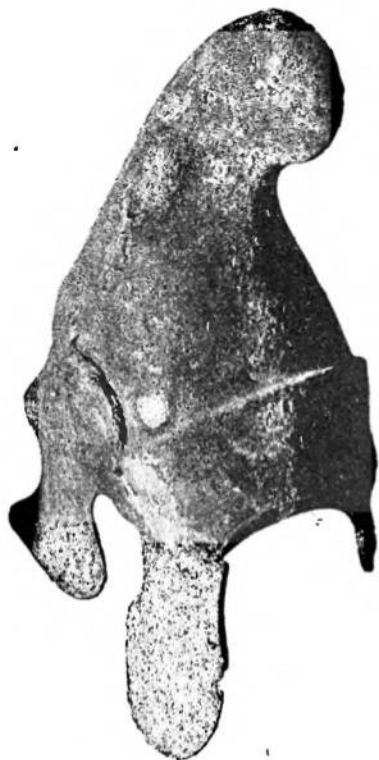
Але часи минали. В гірлах великих річок, недалеко від рибних місць, жили здавна заходці — греки, досвідчені рибалки, добрі мореплави, меткі крамарі та тямущі хлібороби. В своїх злиденних хатинках, під захистом нашвидку висипаного окопу, лагодили вони свої сітки та гачки, чистили та солили осятрів, білуг та складали їх в величезні черепані, наче справжні бочки, глеки.

Де-які з них рушали вгору річками, плывучи на своїх байдаках, та знайомились з своїми кочовими сусідами; закладали міцні торговельні звязки, міняли на шкури та невільників вироби свого далекого краю, які вони добули відтіля за солону рибу.

Мал. 12. Довга оздоблена золотом сокира.

Де далі зростали та багатіли ці села, осажувались нові, еднались одні з одними в міцні спілки. В ті часи багато грецького люду тікало від злиднів з рідного краю і простувало в „новий світ“, що вабив до себе лехкою поживою. Чим більш їх наїздило сюди, тим

Мал. 13. Грецький бронзовий шолом.

більше колись для них негостинне море (Понт Аксінський) робилось гостинним (Понт Евксінський), тим міцнішими робились торговельні зносини з кочовниками і тим краще грецькі гопліти ¹³⁾ з мідною та залізною зброєю могли відбити напади метких верхівнів.

Зміцнялись, людніли городи грецькі, а за ними розверталась і їхня торгівля й їхнє рибальство. Не боячись нікого, горожане Ольвії, Пантикапею та Херсонесу виходили за кам'яні мури своїх городів, осідали в кам'яних будівлях і мережали своїми плугами золоту цілину наших степів. Сіяли пшеницю та голомшу ¹⁴⁾

для своїх співгорожан, що жили за мурами города.

Бачучи це, кочовники-сусіди, які й раніше инколи сіяли хліб, щиріше брались до плуга, запрягаючи в нього бугаїв та волів. Вони знали, що за хліб сусідигорожане заплатять краще, як за шкури та невільників. Поволі осідали цілі племена. Колишніх пастухів їхні

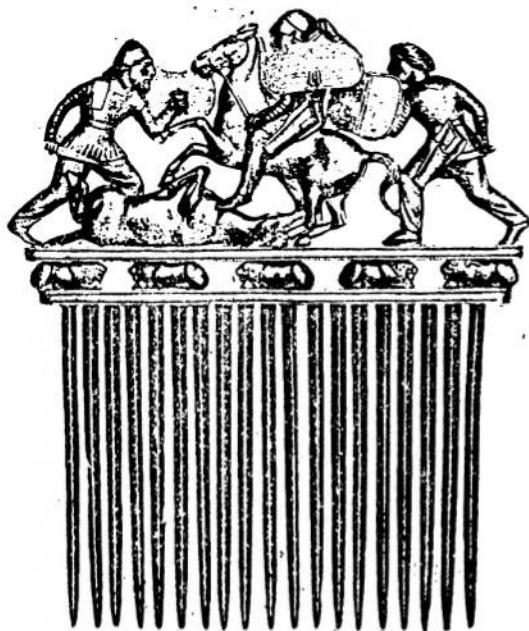
пани робили хліборобами, колишні князі-гайдари ставали дідичами-поміщиками та продавцями хліба. Саме в ці часи попит на хліб все збільшувався, ціни росли. В ріднім краї мешканців надморських городів, в грецькій землі, все більше та більше вимагали зерна, а разом з тим і риби, а може й солонини. Грецькі городи кидали потроху хліборобство, горожане все більше брались за торгівлю та промисловість, а хлібороби за виноградарство, садівництво та розведення маслин на оливу. В грецькі чорноморські городи, а звідтіля до князів-степовиків та дідичів потекла сила грошей та сила добра за зерно. Вигляд степів змінився, і зробились вони подібними до тих, якими ми їх бачимо зараз.

Мал. 14. Велика срібна ваза для вина; знайдено її в склепі скитського царя (Чортомлицька могила). На горі вирізблено скитів, що ловлять та путають коней з царського табуна.

По Дніпрові та його притоках, по інших степових річках, по Дону та по Кубані почали з'являться села

та хутори. Колишні кочовники почали жити вже не в котигах та шатрах, а в хатах, а їх князі та цар будували собі міцні палаци, а навкруги, в тих місцях, куди найбільше наїздило грецьких крамарів, особливо в тих місцях, де з'єднувались річки, виростали справжні города, де поруч з хліборобами жили й майстрі

Мал. 15. Золотий гребінець, знайдений в склепу скитського царя, недалеко від Дніпра в могилі, яку тамешні люди називають „Солохою“. Вирізьблено скитського царя, який разом з своїм воюком нападає на ворога. Кінь ворога лежить вже забитий.

ніще зодягались їхні жінки. Вже не задовольнялись вони тими виробами, які їм привозили грецькі купці; почали вони вимагати, щоб ті нарочито для них, на їхній смак, замовляли та привозили їм речі.

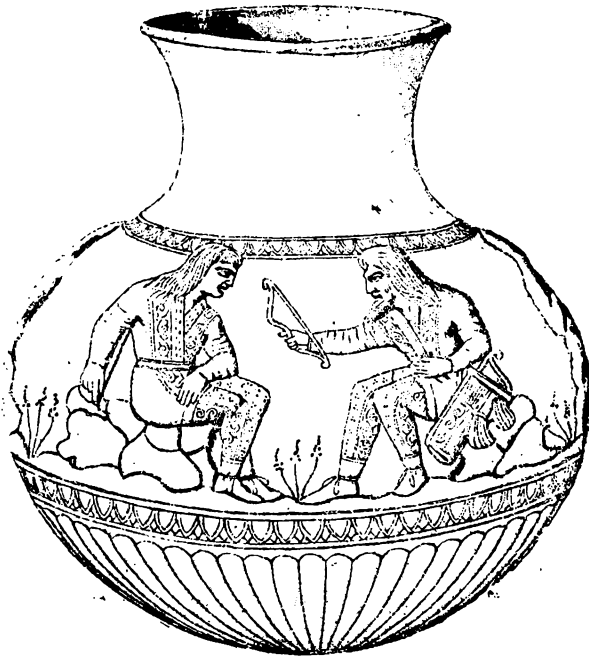
Коли вони замовляли великого срібного глека для кумису або вина, то вимагали, щоб на ньому грецький

і місцеві та чужоземні купці.

Найбільше руху в степах було на початку осені. На токах молотили пшеницю, віяли її, складали на вози та везли до річок, де грецькі купці ссипали її на свої судна і везли до моря.

Здорово забагатіли в ті часи степові князі та царі. Ще більше назбирали золота та срібла, ще бучніщі стали їхні бенкети, ще коштов-

майстер вирізбив табун з найкращими кіньми та пастиухами, щоб було видно, який убір на тих конях, як їх ловлять, путають, сідлають (мал. 9, 10 і 14). Коли хотів скитський царь мати коштовного золотого гребінця, то вимагав, щоб на ньому талановитий грецький різбяр вирізбив його самого верхи на коні, в коштовному

Мал. 16. Посудина з Вороніжчини. Вирізблено двох скитів.
(Мал. М. В. Фармаковського).

вбранні, зо всією дорогою зброєю в той мент, коли він беться з ворогами своїми, пішими та кінними вояками свого сусіда-дідича (мал. 15).

Щоб зазначити свій царський стан, він вимагав, щоб майстер вирізбив на коштовному, цяцькованому золотом та сріблом, розі січу його з пішими та кінними ворогами або урочисту сцену, на якій він, царь, одержує ознаки своєї вельможности: своє берло та

ріг з рук найвищого божества, володаря неба й землі, або з рук небесної та земної богині, господині землі та води, диких звірів, риб та птахів; з рук тої богині, яка захищала вельможних верхівнів скитів, тої, котрій найчастіше приносили в жертву овець та коней. За-для неї, великої богині, готували особливий круглий посуд з ясного золота та чистого срібла; на цьому посуді можна було бачити самого царя, всю його сімю та товариство, як воно готується до бою, або як після бою міркує про майбутні наїзди або гоїть здобуті в січі рани (мал. 4, 5 і 8).

Ці замовлення скитських царів було виконувано греками надзвичайно гарно. Усі дрібниці було видно на виконаних ними речах. З дивовижною умілістю було передано риси лица, вбрання, зброю; влучно схоплено рухи та стать коней, чудово сполучено між собою окремі постаті—все наче живе, все просто, до діла, гарно і в дрібницях правдиво.

Видно, що робили ці речі славетні майстри і за великі гроші, що знали вони життя скитів, їх звичаї, їхнє вбрання. І мов живі встають перед нами ті, що замовляли сі речі, ми бачимо ціле їхнє життя: ось вони на війні і в згоді, на бенкеті і серед табунів, ось вони тоді, коли приносять жертву своїй величній богині і коли беруть у неї ознаки влади, і тоді, коли виконують суд, або якісь розпорядки дають; і коли складають умови товариські, і коли б'ються на герці на славу божества на його святі, коли доганяють верхи швидкого зайця.

Встають перед нами і їхні жінки в коштовних, важких, гаптованих золотом вбраннях, обвішані разками розкішного намиста та обручками, в коштовних очіпках з важкими сережками-ковтками в ухах та на висках.

Коли були заможні ті скіти та сармати, котрі примушували крепаків своїх орати та засівати для них побережжя річок, то ще заможніші були ті, що залишилися кочовниками, все життя яких провадилося в грабіжницьких наїздах, в війнах та січах. Вони брали данину з грецьких городів, з грецьких крамарів і з своїх сусідів, багатих степових прибережних князів та

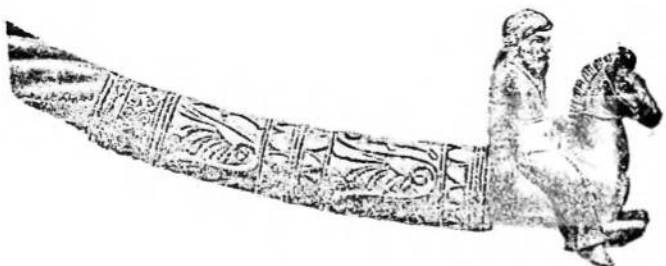
Мал. 17. Мідний казан з вухами, в якому варили м'ясо.

царів. В їхніх котигах збиралась сила золота та срібла, їх схови ламались від різного добра.

Коли умірав якийсь з цих царів, то все плем'я довго справляло йому похорон. В ті часи жорстокі були звичаї такого похорону. Довго, довго возили тіло царева по степах; в знак жалоби всі, що зустрічались по дорозі, ранили себе чи калічили, а в день похорону над царевою могилою вбивали жінок та невольників, кололи сотні коней. Довгими рядами перед могилою

розставляли на стовбах опудала з цих коней, садовили на коней опудала з конюхів та парубків, зарізаних на славу покійникові.

З годом звичаї помякшали, життя стало більш культурним, то й похорон зробився лагодніщим. Але й тоді вони zostалися багатими та розкішними. В важку різблену труну-домовину клали тіло царя. На високому возі, цяцькованому міддю та золотом, везли його до могили на возі, над труною розпинали коштовне шатро-катафальк. На чотирьох стовбах, цяцькованих бронзою, що стояли по кутках на возі, розпинали коштовні, яскраві, гаптовані золотом, оздоблені нашитими золотими бляшками, китицями та торочками килими.

Мал. 18. Кінці великої золотої гривни (обручки, яку носили знайдено було на шиї царя,

На них та на самих стовбах навішано було багато брязкалець та дзвоників. Брязчав та дзвенів віз, коли повагом везли його степами четверо або восьмеро засипаних золотом та сріблом коней: вірили, що нечисті перелякаються цього брязкоту та дзвону і не турбуватимуть покійника та його родичів. За труною йшла родина покійникова й несла золотий та срібний посуд, голосили та заводили нарочито на те покликані чоловіки та жінки, вели коней, гнали корів та овець.

Ішли разом з ними призначені на смерть одна з жінок та один з служок покійника; разом з ним повинні були вони лежати в домовині.

Серед широкого степу, здебільшого десь на горі, копали глибоку та широку яму, в стінах цієї ями копали

пичурки, щоб класти в них різні речі, іноді копали довгі ходи, що вели до бокових ям чи печер. Над ямою будували на міцних вбитих в її дно палях деревняний дах.

Коли підїздив жалібний поїзд, покійника виносили і клали в могилу, покривали розкішною наміткою і розкладали коло нього зброю, ознаки його вельможности, жертвенний посуд та різне домашнє знаряддя. Здебільшого все золоте та срібне, коштовне, важке.

По стінах вішали одєжу, а самі стіни завішували килимами, прикрашеними золотими бляшками з виби-

а-ші). Уявляють собою двох скитів-верховців. Цю гривну охованого в Куль-обському склепу.

тими на них постатями людей та звірів. Коло порога вкопували землю рядами високі та стрункі глеки-амфори з улюбленим

вином покійника, з чистою прозорою оливою; не забували на одну посудину почепити і черпака, щоб легко було покійникові дістати оливи чи вина з цих глибоких гостродонних, з двома вухами, глиняних бочок. Ставили також тут тяжкого бронзового казана на присадкуватій широкій ніжці (мал. 17), а в нього клали величезні шматки баранини та яловичини — їжу покійникові на той світ. Поруч з ним становили другий казан дірчастий або дірчасту деку на коліщатках (мал. 22), в якій смажили м'ясо, котрим частували гостей.

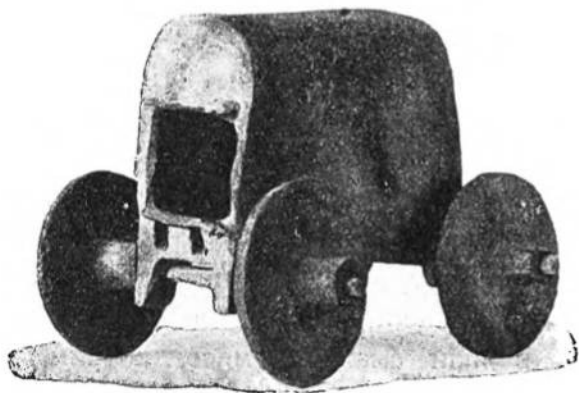
Багато різали скоту та овець, поминаючи покійника, але особливу вартість надавали жертвам кінським. Мало того, що різали коней, які везли труну з покій-

ником: різали всіх верхових коней, улюблених покійником, і усіх їх в коштовних уборах закопували або поруч з покійником, або в окремій ямі.

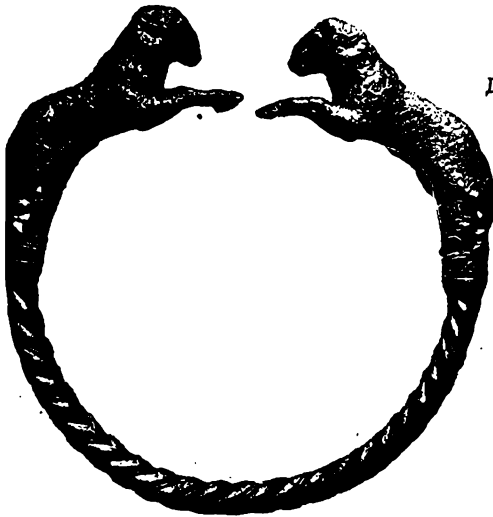
Поруч з царем кладено було його жінку, бо як гадали ті, що ховали, без жінки, повсякчасної служниці, важко буде жити покійникові на тім світі. А щоб було кому осідлати та підвести покійникові улюбленого коня, ховали з царем і улюбленого джуру-хлопця.

Коли кінчали похорон, то ламали на шматки катафальк та розкидали круг могили жалібний віз, зідали зарізану скотину та овець, випивали вино, а над покійником, над могилою його, що-дня, протягом тижнів, а то й місяців, висипали високу могилу-курган і покривали покійника на вічні віки цим насипом, в де-кілька тисяч пудів вагою (мал. 1).

Більше двох тисяч років пройшло з того часу, а ці могили ще стоять; багато з них ще й досі бережуть в своїй глибині кістяки царів-верхівнів, кістки їхніх коней й все надбане ними добро.

Мал. 19. Дитяча цяцька (черепаха) уявляє собою воза-котигу скитів-кочовників.

Мал. 20. Обручка грецької роботи.

III.

дночасно з тим, як багатіли степи, зростали і грецькі городи. З маленьких осад робились вони справжніми міцними городами, обмуровувались каменними мурами, прикрашувались великими розкішними хоромами, розкішними громадськими будівлями, широкими

буркованими вулицями, гарними приватними будинками. Все нові та нові заходці з грецької землі знаходили собі тут притулок, чимало переселялось сюди й сусідів-барбарів, що переймали грецьку мову, грецькі звичаї, грецьке вбрання та грецьку віру.

Коло пристанів стояли сотні суден з заморських країв. Привозили вони сюди оливу, вино, золоті та срібні вироби, перісте скляне намисто, коштовні тканини, мідяні шоломи, розкішні дерев'яні ліжка та різблені дерев'яні труни, бронзові та мармурові статуї. Частину всього цього добра купували городяне

греки, частина йшла далі в степи до царів та князів скитських та сарматських.

В спорожнені судна, в яких привозився весь цей крам, зсипали золоте добірне зерно, складали шкури, вкочували глиняні бочки з соленою великою та дрібною рибою.

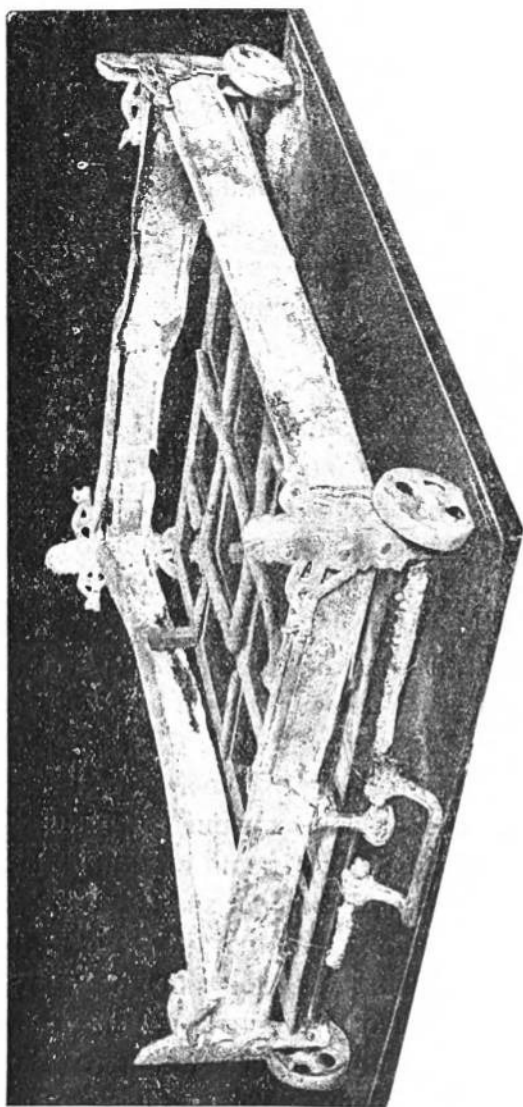

Мал. 21. Намисто чудової грецької роботи.

Особливо жваво йшли торговельні справи в Ольвії, коло гірл Дніпра та Бога, куди звозилося все, що виробляли округні тубольці; в Пантікапею, куди йшов крам з Азовського моря та з сусідніх благодатних степів Криму; в Танаїсі та Херсонесі, куди везли свій крам тубольці верховинного та степового Криму.

Городяне Ольвії та Херсонесу улаштували життя своє цілком на грецький кшталт. Так само як в Греції, порядкували ними вибрані всім народом урядові люде;

як і там; увесь народ обмірковував та подавав голос в своїх зібраннях за певні закони, завязував згоди, про-

Мал. 22 Дірчаста дека на коліщатах.

голошував війни, а про все останнє радились радці на своїх зібраннях.

Як святощі, берегли городяне ґрунт громадського устрою тих городів, з яких вони виселились на далекі береги Чорного моря, берегли віру своїх батьків, свої давні грецькі культу ¹⁵⁾, культу городів-матерів.

Але поважали вони і місцевих богів, оборонців їхньої нової батьківщини: грізну богиню Діву в Херсонесі, що завжди визволяла їх в лиху годину, коли їхньому військові тяжко ставало від сусідів - скитів; ясного героя Ахіла, котрий, як оповідали мореплавці, живе на казковому Білому острові. Будували їм хорони, ставили статуї, приносили щедрі жертви, ставили капліці.

Не забували вони й того, чим жили та захоплювались їхні родичі в далекій Греції. Щиро захоплювались вони іграми та вправами, улаштовували герці-перемоги та роздавали нагороди переможцям. Найбільш меткі та дужі їздили на колишню батьківщину, бували на тамошніх святах та герцях і переможцями у вінках верталися до-дому.

Добре пам'ятали вони і рідних письменників, знали на пам'ять славетні поеми Гомера ¹⁶⁾, плескали в долоні в своїх театрах Софокловим та Евріпідовим ¹⁷⁾ трагедіям і співали гуртом рідних своїх пісень.

Своїх покійників вони ховали по грецькому звичаю. Спалювали тіло, складали попіл в урну ¹⁸⁾ і закопували її в могилу, а над нею ставили звичайного мармурового або з якогось іншого каменю пам'ятника і на ньому вибивали ім'я покійникового або його портрет (мал. 23), а то инколи й віршовану епитафію ¹⁹⁾.

Не забували вони й свого минулого. Вели реєстри своїх урядовців, писали історію свого міста, писали про те, з ким воювали та з ким в згоду входили, хто з городян був найповажніший, та найдужчий, наймуд-

рішій та найдосвідченіший в державних справах. Памятали й про те, як їх визволяли від злої години - небезпеки рідні боги. Тих, що найкраще описували це все, щиро поважали та давали їм нагороди; давали їм золоті вінки, записували їхні заслуги на мармурових таблицях, якими прикрашали городський плац.

Мал. 23. Горожанин Танаісу в повному озброєнні. Зброя та одяг у верховця скитські. Напис в перекладі каже (це різолення): „присвятив Трифон, син Андроменів“.

Так само вшановували всіх, хто зробив добро їхньому городові, усіх, хто сміливо вів до бою городян, хто вертався з блискучою перемогою, хто на свій кошт будував в городі хороми богам та мури круг города, хто визволяв город в тяжку хвилину. Не забували й про чужоземців, що допомагали їм, коли

траплялось бувати по справам далеко від рідної домівлі, десь на далекій чужині.

Найвидатніших діячів ховали на громадський коштинколи в склепах, вмурованих в городський мур.

Инакше складалося життя греків в давньому городі Пантікапею. Тут тяжко було втримати в непорушеному вигляді рідні звичаї, рідну вдачу. Тяжко було перемагати сусідів, які дуже швидко засвоїли все, чим були дужі греки. Більше, ніж в інші міста, напливало в Пантікапей мешканців з сусідніх степів, погано при звичаювались вони до грецького життя, до їхнього громадського устрою.

В тяжкі часи боротьби та війни з сусідами треба було віддавати уся владу в руки однієї людини— „тирана“, як звали таких греки. А коли влада та військо давались в руки одного, тяжко було горожанам назад їх добути.

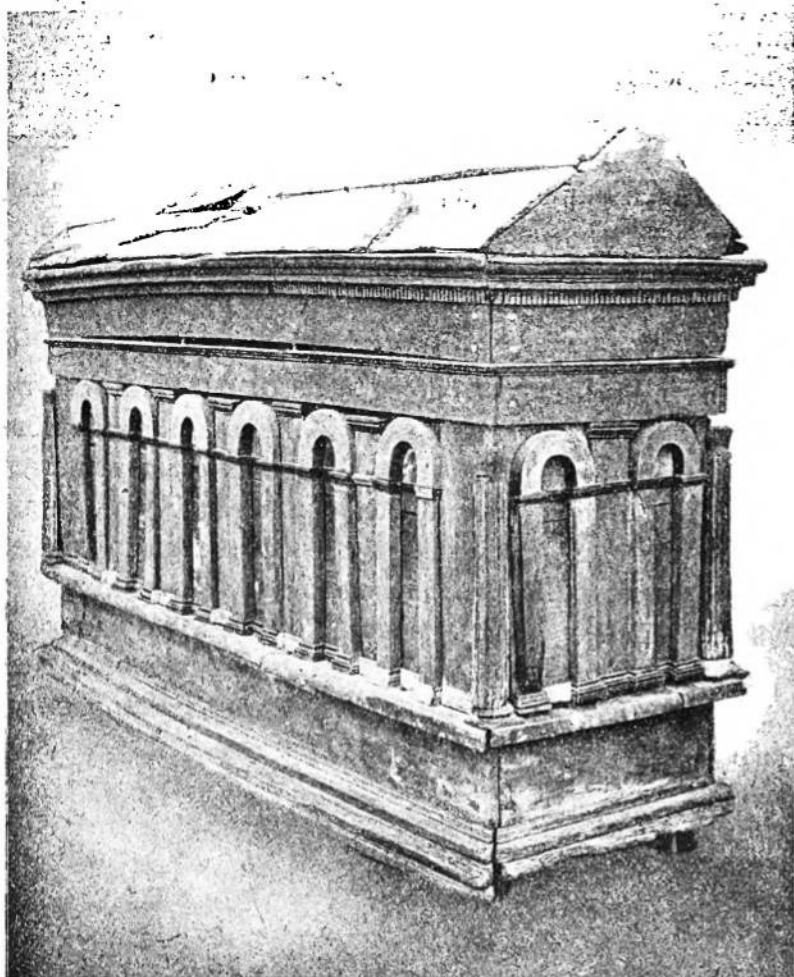
От і виник в Пантікапею особливий устрій, неподібний ні до Ольвійського ні до Херсонеського. Головою городу став один чоловік, котрого слухались усі городяне і котрий передавав свою владу уміраючи, як спадщину, своїм дітям та родичам.

Але жаден город не був таким дужим та могутнім, як Пантікапей. Його володарі зробили поволі з грецького городу міцне царство, підбили під себе сусідні грецькі города, царів сусідніх скитів та сарматів.

Утворилась міцна держава—Боспорське царство. Під владою його керовників було і гірло Дону і землі коло гірл Кубанських та мало не половина Криму, підвладні були їм і греки, і скити, і сармати.

Цілком инакше життя було в цьому царстві. На чолі його стояв господарь головного города—Пантікапею. Підвладні були йому городяне його городу і городяне сусідніх городів і околишні царі, володарі сусід-

ніх скитських та сарматських племен. З-посеред них збирав він собі військо, яке обороняло його державу д сусідів та стерегло його владу. Був він і найви-

Мал. 24. Труна, знайдена в одному з склепів у Керчі (Пантикапею).

щим суддею та керовником всього життя, йому належала сила земель та сотні торговельних суден. В його руках була і сила і гроші.

Грецькі городяне втратили свою незалежність, але не забули ні своєї рідної мови, ні своїх рідних звичаїв. Не забули їх і володарі. В Пантікапею та в підвладних йому городах, так само як і в Ольвії та Херсонесі, стояли грецькі хорони, шанували там грецьких богів, будували театри та портіки ²⁰), улаштовували перемоги, памятали своє минуле. Але багато де-чого позичили вони і в сусідів.

Нігде в іншому місці не ховали так бучно та розкішно багатих городян, а особливо володарів-керовників, як тут: мурували для них кам'яні склепі, висипали над склепами високі могили-кургани та клали в могилу силу золота та срібла. Клали покійника в коштовній різбленій та мальованій труні (мал. 24). Стіни склепів завішували тканинами й килимами та оздоблювали розкішними малюнками. Багато де-чого тут нагадує те, що ми знаємо вже про скитських царів та князів.

Чим більше Боспорське царство багатіло та міцніло, чим ширше була влада його керовників, чим дужче ширилась його торгівля, тим далі відходило воно від давніх грецьких звичаїв, тим різнороднішими ставали його мешканці, тим більш своєрідним робилось його життя та весь його вигляд.

IV.

Багато часу жили таким життям наші степи. Але поволі мінялись умови життя в Греції та в сусідніх краях. Заможне та вільне життя скитів викликало заздрість до них з боку їхніх сусідів. Першими, що були охочі забагатіти з їх добра, були ті західні племена, що жили по Дунаю і по лісах та горах Германії. Були тут і присадкуваті верхівні - тракійці і високі та кремезні, довговусі з кострубатим волоссям, озброєні довгими гострими мечами кельти, що наводили жах на всю Грецію та Італію, були й велетні Германці з блакитними очима, руді, з чудернацькими чубами, з сережками в ушах, одягнені в шкури та озброєні довгими списами та тяжкими булавами. Заздріли скитам і їхні східні сусіди степовики, войовничі сармати, що жили межі Доном та Волгою, до яких майже не докочувалась торговельна золота хвиля з грецьких городів, яких зі сходу все натискали племена, що рушали з середне-азіятських степів. Хотілося їм пожитись золотом своїх заможних братів, з якими вони зустрічалися на межах своєї землі. Їхніх родичів та сусідів на Кубані обороняла та захищала грецька держава, що виросла та зміцнілась тут, коло города Пантікапею (тепер Керч), заможне та могутнє царство Боспорське. Рушати в його бік було і небезпешно і тяжко.

Але майже без усякого захисту zostавалися степи на захід від Дону: городи, села та хуторі по берегах Дніпра та Буга. От туди-то й рушила сарматська орда. Одно плем'я за другим переходило Дін. В степах стинались верхівні-вояки та піше товариство скитів з закованими в панцері сарматськими лицарями. Як коли серед трупів побитих сарматів, знаходили скити та греки на диво собі вояків-жінок, дужих та відважних

Мал. 25. Скитський посуд.

„амазонок“. І от пішла гуляти по світу гарна казка про те, що десь-то на білому світі, коло Чорного моря, живе відважне плем'я амазонок, самі собі без чоловіків, завжди верхи на конях, завжди в січах та боях.

Войовничі та сміливі були сармати, але не відставали в цьому від них і їхні жінки. Не дарма-ж у сарматів

племенами та народом керували то царі, то цариці. Одна з них Амога, розсердившись колись на скитського царя, що жив у Криму, та обороняючи від нього своїх спільщиків, греків Херсонеських (тепер Севастополь), з самих берегів Азовського моря з своїм вірним товариством, верхи на конях, полетіла за сотні верст, переміняючи коней в дорозі, захопила живцем скитського царя в його власному коші-таборі, не давши йому часу прийти й до пам'яті, не то що оборонятись.

Тяжко було скитам боротися з такими ворогами, а гут ще з заходу, як казано було раніш, все напирали

ще страшніші вороги. І почала валитись велико-скитська держава. Зацілинялись степи, спустошувались гори, нічого вже було продавати грецьким купцям, нічого було сплавляти вниз по річках.

Знову дичавіють степи, знову бідніють та мизерніють тубольці; тільки одні за одними то з заходу, то зі сходу проходять через ці степи все інші та інші народи та племена, стинаючись та знищуючи один одного, не даючи одно одному змоги осістись, заспокоїтись, взятись до справжньої праці, запровадити справжнє робоче життя.

Хиріє та вяне й той город, який був звязком між греками та скитсь-

Мал. 26. Скитський посуд.

кими народами, спустошується і ледве животіє колись-то славна Ольвія, зо дня на день жде вона свого загину, зо дня на день підходять до міцних її мурів задрі царьки та вимагають то грошей, то коштовних річей, викупу за дозвіл жити та торгувати тим, що лишилося ще в сусідів-кочовників. І немає сили оборонятись і немає звідкіль платити. Захирів

город, зубожіли мешканці-городяне, заскориніло та здрібніло життя, перестали осідати нові заходці з далекої ясної Грецької землі.

Важко приходилося й іншим грецьким городам, а все-ж лекше ніж Ольвії. Спочатку ці хвилі народів, що посувались з заходу та зі сходу, не захопили були ні степів прикубанських ні кримських. Затримались тут більш культурні, давні мешканці степів, хлібороби та дідичі. Було що купувати та продавати і Пантикапееві і Херсонесові.

Мал. 27. Скитський посуд.

Але руїна загрожувала і їм, і тільки дужа Римська держава вирятувала та оборонила їх від їхніх близьких та далеких сусідів ще на де-кілька віків.

Життя в цих городах стало не те, що було колись; не було відкіля достати тих

скарбів, які сюди пили колись з Греції, не осажувались більш в них нові мешканці, кожну хвилину треба було ждати небезпеки, ждати нападу та наїзду.

Озброєному треба було виїздити в степи і літом і зимою; щоб обороняти свої табуни та череди. В шатрах та котигах треба було жити тим, хто орав та сіяв недалеко городу. Від моря до моря треба було висипати міцні вали, щоб мати можливість обробити свою землю, щоб мати хліба на харч та на продаж. Не раз треба було виїздить усьому військові в степ, щоб віддячити насильникам та грабіжникам.

Не краще було й купцям. З верховин кримського побережжя, з лісових берегів північного Кавказу виї-

здили на човнах дикі таври, бородаті присадкуваті кавказці. Грабували кораблі, захоплювали людей, а потім різали бранців в своїх гірських гніздах, кроплючи їхньою кровю вівтарі своєї великої богині. При таких умовах мешканці городів Боспорського царства все більше та більше дичавіли і робилися схожими на своїх сусідів степовиків; так само, як вони, одягалися, так само озброювалися, так само ховали своїх покійників, забували грецьку мову, забували давні звичаї та старих богів.

Прийшов час, коли самому великому Римові стало важко справлятися з сусідами, що зо всіх боків напирали на нього. Бракувало війська, бракувало грошей на боротьбу з ними, бракувало і людей і мечів.

Тяжко стало обороняти навіть рідну Італію, сусідню Галлію та Гішпанію; не до далеких убогих грецьких городів на Чорному морі було тоді римлянам.

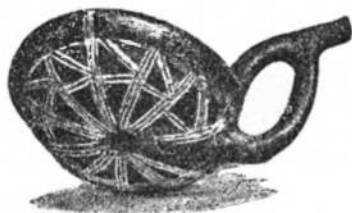
Мал. 28. Скитська чарочка.

Без захисту, серед моря все інших та інших племін, що напирали зо всіх боків, нидіють грецькі городи, руйнуються та спустошуються один за одним. Де-які тільки животіють з них і якось доживають до наших часів. Від більшости з них не зосталось нічого. Розвалилися хорони, зруйнувались будинки, развалено було мури. І тільки могили в околицях грецьких городів розказують нам про давне славетне їхнє життя.

А в тім степу, де колись жили скити та сармати, одна хвиля народів зганяла другу. За сарматами посунули зі сходу одно за другим страшні тюркські племена, пройшов страшний Атіла зі своєю гунською ордою, пройшли хазари, печеніги, торки, половці; з

півночі та з заходу рушали все нові та нові германські племена, а найстрашніщими та найдужчими з них були готи.

І тільки тоді, коли по берегах Дніпрових знову розквітло нове хліборобське життя, коли в ліси та степи України (Київщини і Полтавщини, Полісся та Галичини) широкою хвилею полинула пізня грецька культура Візантії, коли осяяла тутешніх селян Христова віра—тоді почалася тут нова епоха історії, вироста нова культура, почалося нове життя, наше життя, зовсім инакше, ніж те, яким жили колишні мешканці наших степів.

Пояснення перекладчика.

¹⁾ **Кочові народи** — люде, що живуть з скотарства, і через це не сидять на одному місті, як ми, а переходять з краю в край, шукаючи для своєї скотини паші.

²⁾ **Барбар** — грецька назва, яку прикладали греки до своїх народів чужого роду, культури та мови. Тепер цю назву прикладають до народів, чи до окремих людей, щоб зазначити, що вони в своєму розвитку, особливо духовному, стоять нижче того ступня, до якого дійшла Європа.

³⁾ **Ваза** — латинська назва, означає взагалі посуду якоїб-то не було форми та з якогоб матеріялу вона не була зроблена. В давні часи славились греки своїма черепяними вазами розмальованими чорним на червоному та червоним на чорному тлі. Ці вази вивозились з Греції і в наші краї, і про них іде тут мова.

⁴⁾ **Статуя** — латинська назва, означає зроблену з якогоб-то не було матеріялу (глини, дерева, каменю, металю) людську постать.

⁵⁾ **Катафальк** — (італійське слово), означає мари чи взагалі ту річ, на якій несли або везли труну з покійником до могили.

⁶⁾ **Берло** — коштовна палиця, яку тримають в руках князі та інші вельможні особи, як ознаку своєї влади (жезл, скипетр, булава).

⁷⁾ **Шолом** — металюва шапка, яка захищала голову від поранення мечем, списом або стрілюю.

⁸⁾ **Наголінники** — металюві вигнуті дощечки, що привязувались до гомілок (голінів), щоб захищати їх від поранення на війні.

⁹⁾ **Музей** — (латинська назва) означала колись у Римлян невеличкі храми, присвячені богиням-музам, яких, згідно Римській вірі, було 9 і які заправляли науками та мистецтвами. В цих музеях між иншим переховувались ріжні речі, що мали звязок з наукою та мистецтвом. В пізніші часи музеями стали зватися збірки ріжних коштовних, старовинних та дивовижних річей, які мались при дворах вельможних та заможних людей. Таке значіння мали музеї дуже довго і подекуди ще істнують установи цього характеру. Поряд з такими музеями вже давненько при наукових закладах (академіях, університетах) утворилися збірки річей, які належали до наук та мистецтв і які були матеріялом, на котрому вчені робили свої наукові спостереження та навчали своїх учнів. Ці музеї вже мали иншу мету, і зовсім инший був їхній устрій. Це були перш за все громадські установи, себ-то доступні для ширшої

громади; з другого боку, це були наукові установи; в них було розміщено річі в такому порядку, щоб легше було зрозуміти, що до чого стосується, що з чим зв'язане. Там було введено наукову класифікацію, яка полекшувала студювання. В наші часи майже тільки такі музеї і існують. Скрізь, де йде наука, скрізь, де є потреба в науці, скрізь вони закладаються тепер, а в самі останні часи в де-яких галузях наук та мистецтв з'являються музеї, які переїздять з місця на місце, щоб облегчити доступ до себе та знайомство самим біднішим верствам громадянства. В найменших навіть городах, як тільки з'являється наукове життя, з'являються і музеї, і це по всіх краях так, по всьому культурному світі. Так само шириться цей рух і в Російській Імперії і у нас на Україні зокрема. Сила городів не тільки губерських, а навіть повітових мають у себе музеї, усі майже земства дбають про те і, дякуючи сьому, ми маємо досить поважне число таких установ. Музеї бувають такі, що знайомлять нас з життям інших людей та чужих країв та навчають нас тому, що там є доброго та цікавого, а є й такі, що мають метою допомогти глядачам зрозуміти і той край, де вони самі живуть, щоб вони довідались, побувавши в музею, про те, що доброго є в їхнім краю, чим він багатий, чим він відомий, чим він в старовину славився, які в ньому люде жили за давніх часів, відкіля вони прийшли, як жили і що робили і т. д. Такі музеї облегчують і працю вченим. З музеїв, які знайомлять нас з минулим України, маємо: в Києві—городський музей, в Чернігові—земський імени Тарновського; в Полтаві—земський, в Катеринославі—земський імени Поля, в Одесі—городський, в Катеринодарі—військовий, в Харькові—університетський. Крім цих більших музеїв, маємо силу дрібних по менших, а то і повітових городах.

¹⁰) **Ермітаж**—(французське слово), по нашому—самотина. Так назвала цариця Катерина II свій власний музей в Петрограді у палаці, куди вона ходила відпочивати від праці „на самотині“. Згодом цей царський музей дозволено було оглядати і стороннім людям. Тепер це один з найбагатчих музеїв Російської Імперії.

¹¹) **Мосянк** або бронза — сплав міді з оловом; з нього роблено в старовину, коли не вміли ще обробляти заліза, різні вироби, а головне—зброю. Сплав цей твердіший, як мідь та олово нарізно.

¹²) **Кумис** (тюрське слово) — хмільне питво з кобилячого молока.

¹³) **Гопліти** — (грецька назва); так називались піші, сильно озброєні грецькі салдати.

¹⁴) **Голомшина, оркиш, полба** — так називають в різних місцях породою зерна, щось середнє між житом та пшеницею.

¹⁵) **Культ** (латинське слово); так називають всі давніші прояви людської віри в бога: одправа, молитви, жертви, храми.

¹⁶) **Гомер** — так звався сліпий грецький кобзарь, який ненавчє-то склав дві величезні поеми-думи: „Иліяду“ та „Одісею“, про славних грецьких лицарів Ахіля, Одісея та інших, про їхні війни та пригоди. Думи було написано через багато часу після Гомера, коли навіть напевне сказати ніхто не міг, чи був він справді і чи він таки склав ці думи. Події, про які говориться в думах, були далеко давніше, як за тисячу років до Різдва Христового.

¹⁷⁾ **Софокл** та **Евріпід** — славетні грецькі письменники, які жили 400—500 років до Різдва Христового і твори яких виставлялися тоді в театрах. Їх і у нас тепер інколи виставляють.

¹⁸⁾ **Урна** (латинська назва) — глечик з накривкою, в якому держали попіл з спаленого покійника.

¹⁹⁾ **Епитафія** (грецьке слово) — надпис на надгробку над могилою з короткою оцінкою життя та вдачі покійника, або просто надпис з теплим словом про нього.

²⁰⁾ **Портік** (латинська назва) — невеличка чотириохкутня будівля з дахом, в якій завжди одну стіну, а інколи й всі було замінено рядом каміних стовбів-колон. Коли таку будівлю ставлено було коло якоїсь більшої, то вона мала значіння наших ганку чи піддашку, але їх ставили часто окремо і не тільки приватні люде, але й цілі громади для громадського вжитку. Під захистом від спеки та дощу гуляла та забавлялася там молодь, збиралися для своїх бесід і громадяне старшого віку.

Інші книжки про минуле.

I.

Грушевський М. Ілюстрована історія України К. 1911 р.
Ціна 2 руб. 25 коп.

— Очеркъ історіи українскаго народа. К. Ціна 2 руб.
50 коп.

Єфименко Ол.—Історія українскаго народа. Петр. 1906.
Вып. 1. Ціна 1 руб. 50 коп., вып. 2—1 руб. 50 коп.

Аркас М.—Історія України Русі. Вид. 2, ціна 2 руб.
60 коп.

Коваленко Г. Українська історія вид. 2, К. 1912, ціна
40 коп.

Грушевський М. Про старі часи на Україні, Петр. 1909,
ціна 20 коп.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні
в XVI—XVII в. в. К. Л. 1912, ціна 1 руб. 35 коп.

Грінченко Б. Братства і просвітня справа на Україні
за польського панування до Б. Хмельницького, К. 1908, ціна 5 коп.

Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмель-
ницького, К. 1909, ціна 25 коп.

Комарь М. Оповідання про Богдана Хмельницького, Петгр.
1903, ціна 8 коп.

Грінченко Б. Іван Виговський, його життя й діла, К.
1909, ціна 15 коп.

Яворницький Д. Як жило славне низове військо запо-
рожське, К. в. 2-й, 1913, ціна 10 коп.

Дорошенко Дм. З минулого Катеринославщини. Коротка
історія краю й його заселення, К—в. 1913, ціна 10 коп.

Драгоманов М. Про українських козаків, татар та тур-
ків К. 1913 ціна 10 коп.

II.

Мордовець Д. Гетьманъ Петро Сагайдачний, іст. оповідання, К. 1909, ціна 20 коп.

Куліш П. Чорна Рада, Од. 1906, ціна 50 коп.

Костомаров М. Чернигівка. Бувальщина XVII віку, К. 1908, ціна 40 коп.

Кашенко А. Запорозька слава. Істор. оповідання, П. 1906, ціна 25 коп.

— На руїнах Січи, К —в. 1908, ціна 4 коп.

— Над Кодацьким порогом (про гетьмана Івана Сулиму) Істор. оповідання, К. 1913, ціна 5 коп.

— Борці за правду. Істор. оповідання, П. 1913, ціна 35 коп.

— Славні побратими, істор. оповідання. Петрг. 1913, ціна 10 коп.

— Під Корсунем, істор. оповідання, К. 1914, ціна 25 коп.

— У запалі боротьби, історична повість, П. 1914, ціна 50 коп.

— З Дніпра на Дунай. Оповідання з часів скасування запорозької Січи, К. в. 1914, ціна 20 коп.

Левицька З. При битій дорозі, історична повість, К. 1912 ціна 80 коп.

